

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/10-17>

Əliyar Orucov
Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
UOT 316.33
ORCID ID: 0009-0002-7998-207X
orucov.aliyar@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI CƏNUBİ QAFQAZDA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR YARADIR

Xülasə

Keçmiş Sovetlər birliyinin dağılması ərəfəsində cənubi Qafqaz regionuna yönəlik baxışlar yeni münaqişə ocaqlarının yaranması ilə müşahidə olundu. Bu münaqişə postsovet məkanında ən qanlı münaqişələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür. Münaqişənin əsas səbəbinin Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın ərazi iddiası, hərbi təcavüzü və erməni separatizmi olduğu nəzərə çatdırılır. Məqalə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin tarixi kökləri, səbəbləri, bölgəyə təsir edən xarici və daxili amillərin sosial-siyasi aspektdən araşdırılmasına həsr olunub. Məqalədə Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücuma keçməsi, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və 44 günlük vətən müharibəsinin Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni geosiyasi reallıq araşdırılaraq tədqiq olunub. Ermənistanın ərazi iddiası və hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan bu münaqişə böyük maddi və insani tələfətlərə, bədbəxtliklərə səbəb olmuşdur. Münaqişə zamanı bir milyondan artıq azərbaycanlı öz yaşayış yerlərini tərk edib qaçqına və məcburi köçkünlərə çevrilmişdir. İşğal dövründə Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talayaraq məhv edib, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələrini dağıdıb və bölgəyə ağır ekoloji ziyan vurub.

Açar sözlər: münaqişə, Cənubi Qafqaz, Qafqaz Albaniyası, Azərbaycan, Ermənistan, Minsk qrupu, Lissabon sammiti, Madrid prinsipi, regional təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, vətən müharibəsi, ərazi bütövlüyü

Aliyar Orucov
Academy of the Ministry of Emergency Situations
PhD in philosophy
UOT 316.33
ORCID ID: 0009-0002-7998-207X
orucov.aliyar@mail.ru

The restoration of Azerbaijan's territorial integrity creates new geoseological realities in the South Caucasus

Abstract

On the eve of the collapse of the former Soviet union, views on the South Caucasus region were observed with the emergence of new conflict centers. This conflict has been written down in history as one of the bloodiest conflicts in the post-Soviet space. The main reason for the conflict is Armenia's territorial claim, military aggression and Armenian separatism against the Republic of Azerbaijan is pointed out. The article is devoted to the investigation of the historical roots and causes of the Azerbaijan-Armenia conflict, external and internal factors affecting the region from the socio-political aspect. In response to Armenia's provocations, Victorious Azerbaijani Army launched a counter-attack, restored its territorial integrity, and the new geopolitical reality created by the 44-day patriotic war in the South Caucasus was studied and investigated in the article. This conflict, which arose as a result of Armenia's territorial claim and military aggression, has caused

great material and human losses and misfortunes. During the conflict, more than one million Azerbaijani left their places of residence and became refugees and internally displaced persons. During the occupation, Armenia looted and destroyed the national and cultural heritage of Azerbaijan, destroyed cities and other settlements, and caused severe ecological damage to the region.

Keywords: *conflict, South Caucasus, Caucasian Albania, Azerbaijan, Armenia, Minsk Group, Summit Lisbon, Madrid Principles, regional security, national security, patriotic war, territorial integrity*

Giriş

Cənubi Qafqaz bir geosiyasi region olaraq daim Rusiya Federasiyası, Türkiyə, İran, eləcə də Avropanın aparıcı dövlətləri və super güc olan ABŞ-ın maraq dairəsində olmuşdur. Qeyd edək ki, RF, ABŞ və Avropa İttifaqı Cənubi Qafqazda öz təsir dairələrini genişləndirməkdə daim rəqabətdədirlər. Hazırda Çin dövləti də Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməkdədir. Bütün bunlar Cənubi Qafqazın həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə hansı əhəmiyyət kəsb etdiyinin bilavasitə göstəricisidir. Xatırladaq ki, SSRİ dağılmaq ərəfəsindəyken regiona yönəlmiş baxışlar yeni münaqişə ocaqlarının yaradılmasıyla müşahidə olundu. Şübhəsiz, ilk öncə bütün bunlar Ermənistanın və onun beynəlxalq havadarlarının dəstəyilə Azərbaycan ərazilərinə haqsız iddialarıyla başladı. 1980-ci illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları, terror əməlləri ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnib. SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 7 iyul 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün məqsədyönlü hərəkətə keçiblər. “Nəticədə ilk mərhələdə tamamilə aradan qaldırılması mümkün olan münaqişə tədricən böyüyərək, iki xalqın tammiqyaslı qarşıdurmasına, geniş müharibəyə çevrildi” (Orucov, 2012: 204-205). Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub, onun nəticələri milyonlarla azərbaycanlının taleyinə ciddi təsir göstərib. Odur ki, ermənilərin Qafqaz regionuna yerləşdirilməsi və erməni dövlətinin Cənubi Qafqaz regionunda necə təşəkkül tapması tarixinə ekskurs etməyimiz yerinə düşərdi.

Ermənilərin (hayların) Azərbaycan torpaqlarına məskunlaşdırıldıqları XIX əsrdən başlayaraq iddia etdikləri ərazilərimizdən biri (indi Ermənistan Respublikası adlanan qərbi Azərbaycan əraziləri kimi) Dağlıq Qarabağdır. XIX əsrdə baş vermiş Rus-Osmanlı, Rus-İran müharibələrində qalib gələn çar Rusiyası cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün İran və Osmanlı imperiyalarından buraya xeyli sayda erməni əhalisi köçürtdü. Çar Rusiyasının əsas məqsədi bu ərazilərdə xristian bufer zonanın yaradılması idi. Cənubi Qafqaza köç edən ermənilər əsasən Azərbaycanın qərb torpaqlarında (hazırda Ermənistan Respublikası) və Dağlıq Qarabağ ərazilərində yerləşdirildi. Azərbaycan ərazilərinə köç edən erməniləri çar hökuməti əsasən yerli müsəlman bəylərə məxsus torpaqlarda yerləşdirirdi. Gəlmə ermənilər dini bağlılığa görə Dağlıq Qarabağda yaşayan müsəlman azərbaycanlılarla deyil, xristian albanlarla daha yaxın ünsiyyətdə oldular. Zaman keçdikcə xristian albanlar erməniləşdirilmiş-qriqoryanlaşdırılmışdır.

Ermənistandakı ermənilər Qarabağda yaşayan xristian albanları “aşağılayır, onları “şurtvats” (dönmə) adlandırırlar. Onları “ikinci növ insanlar hesab edirlər.

“Qarabağ Azərbaycanın və Qafqaz Albaniyasının, onun xristianlıq tarixinin ayrılmaz hissəsidir” (Qurbanov, 2017: 339).

ABŞ tədqiqatçısı O.Aışdatın fikrincə, münaqişənin tarixi köklərini çar hakimiyyətinin öz müstəmləkəçilik siyasətini on illərlə manipulyasiya etməsində axtarmaq lazımdır. Çar hökuməti nəzarət vasitəsi kimi zorakılıqdan istifadə edirdi. “Azərbaycanlılar status-kvonu Rusiyanın, ermənilər isə azərbaycanlıların hesabına dəyişdirməyə cəhd edirdilər” (Audrey, 1992: 43).

Digər ABŞ tədqiqatçısı T.Svyatxovski doğru olaraq qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazda “xalqlar arasında birmənalı olaraq ermənilərə üstünlük verilirdi” (Swietochowski, 1995: 37).

Qeyd edək ki, müsəlman azərbaycanlılarla xristian albanlar eyni soykökə malikdirlər. VII əsrdə ərəb xilafətinin əhalisi əsasən xristian olan şimali Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi ilə bu ərazilərdə islam dininin sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Bu dövrdə xristian albanların əksəriyyəti islam dinini qəbul etsə də, digər hissəsi isə ərəblərə cizyə (can) vergisi verməklə xristian olaraq qaldılar. “Qarabağ xristianları bioloji baxımdan azərbaycanlılara və Qafqaz Albaniyasının digər xalqlarına (udinlərə-Ə.O) daha yaxındırlar. Lakin təqribən iki yüz il ərzində ayrı-ayrı siyasi mərkəzlərin və dövlətlərin susqunluğu, razılığı və yardımı ilə müxtəlif xalqlara, ölkələrə və mədəniyyətlərə aid olan irs erməni xalqının və erməni (qriqoryan) kilsəsinin adına yazılmışdır. Bu tarixi ədalətsizlik qanlı millətlərarası münaqişələrə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin baş verməsinə səbəb olmuşdur” (5). Xristian albanlarla yanaşı qıpçaq xristian türklərinin də elmi-mədəni irsi erməniləşdirilmiş və erməni (qriqoryan) kilsəsi tərəfindən mənimsənilmişdir. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda yerləşən Matenadaranda (Mesrop Maştots adına İrəvan Əlyazmalar və Sənədlərin qorunma və tədris mərkəzi) saxlanılan qədim albanlara və qıpçaq türklərinə aid tarixin qaranlıq səhifələrində gizlədilən, təhrif edilən qədim əlyazmaların tədqiqatçı alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Qafqaz Albaniyasında mövcud olan Alban katolikosluğu Rus çarı I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanına əsasən Rusiya Senatının 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsinə görə Erməni Qriqoryan kilsəsinin idarəçiliyinə verilmişdir. 2003-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi Alban Udi xristian icmasını qeydiyyat almışdır.

“1945, 1965 və 1977-ci illərdə Ermənistandakı və bütün dünya erməniləri Moskvaya Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına birləşdirilməsini tələb edən məktublar, petisiyalar göndərirdilər. Onlar heç vaxt problemin həlli üçün Bakıya müraciət etməmişlər” (Vaal, 2005: 36).

Ermənistanın başqa qonşularına deyil, məhz Azərbaycana hərbi təcavüz etməsinin müəyyən səbəbləri vardır. Ş.Quliyev bunun tarixi köklərini göstərərək azərbaycanlıların ermənilərin tarixi düşmənləri olmadıqlarını, onların farslara daha çox nifrət etdiklərini bildirir. 1915-ci ildən sonra ermənilərin yaddaşlarında türklərlə bağlı zorakılıqlar, bədbəxtliklər həkk olunmuş, Moskvanın və bəzi qərb dairələrinin təsiri ilə onlar türklərə əsassız genosid və ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. 1988-ci ildə Ermənistan müstəqil deyildi, Türkiyə NATO-nun üzvü və güclü dövlət olduğu üçün onunla vuruşa bilməzdi. Ermənilər bu dövrdə İttifaqdaxili, erməni tarixinin qara qüvvələrinin simvolu olan nisbətən zəif dövlətlə mübarizə apara bilirdi. “Nəzəri olaraq bu gürcülər də ola bilirdi. Həmin illərdə onlar Gürcüstanda ermənilərin toplum yaşadıkları ərazi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu ərazilər müəyyən şəraitdə Qarabağ kimi münaqişə mənbəyi ola bilirdi. Lakin Azərbaycanla münaqişə daha təbii hesab olunurdu. Birincisi, etnik olaraq azərbaycanlılar türklərə yaxın (kök etibarlı ilə türk idilər), onlarla müttəfiq idilər. Onları beynəlxalq ictimaiyyətə 1915-ci ildə erməniləri kütləvi şəkildə məhv etmiş türklər kimi təqdim etmək olardı. İkincisi, erməni poliemiakasının predmeti olan Qarabağa XX əsrin 20-ci illərində Moskva status vermişdi. Bir daha qeyd edək ki, Gürcüstanda toplum olaraq yaşayan azərbaycanlılara, ermənilərə və eləcə də Ermənistanda toplum şəklinde yaşayan azərbaycanlılara belə status verilməmişdi. Ermənilər (məhz status verilməməsi üçün) azərbaycanlıları dədə-baba torpaqlarından- Qərbi Azərbaycandan (indi Ermənistan adlanan ərazidən və eyni zamanda Dağlıq Qarabağdan - Ə.O) qovaraq etnik təmizləməyə məruz qoydular. Üçüncüsü, Azərbaycanla mübarizədə ermənilər SSRİ-dəki və bütün dünyadakı nüfuzlu qüvvələrin köməyinə arxalanırdılar” (Kuliyev, 2008: 130).

Ermənistan beynəlxalq hüquqa zidd, qeyri-qanuni olaraq işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına xarici ölkələrdən gətirdiyi erməni terrorçu ailələrini məskunlaşdırmışdı. İşğalçı Ermənistan rəhbərləri Qarabağ klanının nümayəndələri, əlləri dinc azərbaycanlıların qanına batmış, Xocalı cəlladları, cinayətkar R.Köçəryan, S.Sarkisyan tərəfindən Dünya Erməni Terror Təşkilatlarının dəstəyi ilə Livan, İraq və Suriyadan gətirilən erməni və kürd “kөнüllülərdən” ibarət batalyonlar dinc azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törətdilər.

Azərbaycan ərazilərinin işğalında Ermənistan SSR-dən gəlmiş silahlı quldur dəstələri, sonralar isə Ermənistan silahlı qüvvələri, “Artsax ordusu”, Rusiya könüllüləri və Rusiyanın 366-cı alayın hərbi döyüşçüləri və texnikası, eləcə də aşağıda adları çəkilən trans-milli erməni terror təşkilatları yaxından iştirak etmişlər: “ “Tiqran mets” - 380 terrorçu; “Sasunlu David” - 400 terrorçu; “Vrejaruner” - 200 terrorçu; “Andranik Zoravar” - 400 terrorçu; “Daşnaksakanner” - 200 terrorçu; “Aydat” - 200 terrorçu; “Nart” - 300 terrorçu; “Muş” - 300 terrorçu ; “Aşot Erkat” - 250 terrorçu; “Malatiya-Sebastiya” - 200 terrorçu; “Parapans martikner” - 300 terrorçu; “Razdan dəstəsi” - 200 terrorçu; “Qara panter” - 150 terrorçu; “Kobra” - 400 terrorçu” (Kuzneçov, 2015: 184-185).

Beləliklə, torpaqlarımızın işğalında minlərlə xüsusi döyüş hazırlığına malik terrorçular, quldur dəstələri və erməni hərbiçiləri fəal iştirak etmişlər.

Ermənilər məqsədyönlü siyasət sayəsində “Türklərsiz Ermənistan”, “işğal edilən Qarabağ” və “Qarabağ ətrafındakı ərazilərin işğalı”na müvəffəq oldu” (Yılmaz, 2006: 6).

Azərbaycan tərəfi müxtəlif dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər keçirərək münaqişəni beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməyə cəhd etdi.

“Avropa Şurası, Avropa Birliyi, ATƏT, İÖT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı 4 qətnamə qəbul etmiş BMT (822, 853, 874, 884) problemin həllində ərazi toxunulmazlığı prinsipini önə çəkmişdir. Son illər (44 günlük Vətən müharibəsinə qədər-Ə.O) danışıqlar prosesi yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında aparılırdı. Lakin hər dəfə Ermənistan rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi münaqişənin sülh yolu ilə həllinə ciddi maneə törədirdi. Münaqişənin həlli yalnız beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə hörmətlə yanaşma, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin, ATƏT-in qərarlarının, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin həyata keçirilməsinə əsaslanmalı idi. Lakin Ermənistan münaqişənin mümkün qədər tezliklə uzunmüddətli həllinə nail olmaq məqsədi ilə vicdanla danışıqlar aparmaq əvəzinə, gözlənilməz nəticələri ala biləcək münaqişənin eskalasiyasına üstünlük verirdi. Ermənistan daimi olaraq atəşkəs rejimini pozur, işğal olunmuş ərazilərdə hərbi təlimlər keçirir, işğal edilmiş şəhər və kəndlərimizin tarixi adlarını dəyişməyə cəhd göstərirdi. Ermənistan qeyri-qanuni olaraq mülki şəxslərini işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirir, vəziyyəti və sülh prosesini mənasız etməyə çalışırdı” (Əskərov, 2011: 187).

Münaqişənin tənzimlənməsi üçün Ermənistanın və separatçı erməni liderlərinin qeyri-konstruktiv siyasətləri nəticəsində BMT-nin, ATƏT-in Minsk qrupunun, dünya liderlərinin ikili standartları, Azərbaycan rəhbərlərinin söyləri nəticə vermədi. Ermənistan rəhbərləri ilə yanaşı “Qarabağ hərəkətinin liderləri də qeyri-konstruktiv, kompromissiz mövqe tutaraq respublika hakimiyyətinin (Azərbaycan hakimiyyətinin - Ə.O) əhalini maraqlandıran praktiki olaraq bütün sosial-iqtisadi, etnomədəni, kadr və digər məsələləri ardıcıl həll etmək yolu ilə vəziyyəti normallaşdırma cəhdlərini inkar etdilər. Onlar birtərəfli ultimativ tələblər irəli sürərək münaqişənin dinc yolla həlli üçün yer qoymadılar” (Daşdamirov, 2001:51).

Beynəlxalq təşkilatlar Ermənistandan işğal etdiyi ərazilərdən erməni qoşunlarının qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdiyi halda həmsədr ölkələrdən heç biri bunu Ermənistandan tələb etmədi. “Bu reallıqdır, unudulmaz faktıdır! Və belə həqiqətlərin fonunda atəşkəsdən ağızdolusu danışmaq baş aldatmaqdır, Ermənistanı qorumaqdan başqa bir şey deyildir” (Dağlıq Qarabağ və böyük dövlətlərin xarici siyasəti., 2018: 192). Göründüyü kimi, Minsk qrupunun həmsədrləri təcavüzə məruz qalan Azərbaycanı hərbi yoldan çəkəndirməklə işğalçı Ermənistanı müdafiə etmişlər.

2016-cı ilin aprel ayında tarixə dörd günlük müharibə kimi düşən aprel döyüşlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri işğal olunmuş ərazilərimizin bir hissəsini və bəzi strateji yüksəklikləri düşmən qüvvələrindən təmizlədi. Bu hadisə Silahlı Qüvvələrimizin döyüş əzminin yüksəlməsində və Azərbaycan diplomatiyasının uğurlarının artmasında mühüm rol oynadı. Aprel döyüşlərindən sonra münaqişənin həll olunması ilə bağlı 16 may 2016- cı ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada ABŞ, Fransa və Rusiyanın təşkilatçılığı ilə keçirilən Ermənistan-Azərbaycan danışıqlarında əlverişli siyasi-hüquqi şərait yaransa da təəssüflər olsun ki, öz müsbət bəhrəsini verməmişdir. 18 fevral 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Almaniyaya Federativ

Respublikasında keçirilən Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Avrasiyada əməkdaşlıq və problemlər məsələlərinə həsr olunan panel-müzakirədə iştirak etmişdir. Həmin tədbirdə çıxış edən Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə toxunaraq demişdir: “Rusiya, sizin də bildiyiniz kimi, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransa ilə yanaşı, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biridir. Qrupun mandatı münaqişənin həll olunmasına kömək etməkdir. Ümid edirik ki, ATƏT-in Minsk qrupu, onun həmsədrələri bu gün ilə müqayisədə daha da fəal olacaqlar. Əlbəttə ki, Azərbaycan cari vəziyyətlə razılaşa bilməz. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələri 20 ildən də artıq müddətdən əvvəl qəbul olunmuşdur və onlar kağız üzərində qalmaqdadır. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan bu üç ölkə, eyni zamanda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür. Bu isə o deməkdir ki, bu qətnamələr onların iştirakı ilə qəbul olunmuşdur. Onlar bu qətnamələrin qəbul olunmasına etiraz etməyiblər. Lakin qətnamələr icra olunmayıb və dünyanın bu aparıcı ölkələri işğal olunmuş ərazilərdən geri çəkilmək üçün təcavüzkar Ermənistanı kifayət qədər təzyiqlik göstərə bilmirlər” (13).

Cinayətkar, əli qanlı “Qarabağ klanı” R.Köçəryan və S.Sarkisyan münaqişənin həllini qəsdən uzatdılar. Baş nazir N.Paşinyanın “Qarabağ Ermənistanı” şüarı ilə və “Madrid prinsipləri”ndən imtina etməklə danışıqlara son qoyuldu. Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücuma keçməsi və öz ərazi bütövlüyünü 44 gün ərzində bərpa etməsi Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıq yaratdı:

- Azərbaycan münaqişənin həllinə dair bütün qərarları və qətnamələri özü həll etdi. Münaqişənin həllindən çox uzadılmasında, dondurulmasında maraqlı olan bütün regional və beynəlxalq qurumlara zərbə vuruldu. Ermənilərin yüz illərlə öz xəstə şüurlarında yaratdıqları ərazi iddiası konsepsiyası, “Böyük Ermənistan” xülyası darmadağın oldu;

- Erməni lobbisinin təsiri altında olan bəzi qüvvələr Azərbaycana qarşı böhtan kampaniyalarına başladı. Bəzi Avropa ölkələrinin- Fransa, Niderland, Lüksemburq və s.“demokratik” dövlətlərin parlamentləri mövcud olmayan “DQR”ın müstəqilliyini tanıdıqlarını bəyan etdilər;

- Minsk qrupunun həmsədrliyi təsisatı (o cümlədən ABŞ və Fransa) nizamlaşdırma prosesində “oyundan kənar vəziyyətə” düşdü;

- Fransa prezidenti E.Makron özündən əvvəlki liderlərinin- J.J.Şirak və N.Sarkozinin ermənipərəst mövqeyini daha güclü şəkildə davam etdirdi. Azərbaycan prezidenti cənab İ.Əliyev ona öz sərt reaksiyasını bildirdi. Fransanın xarici işlər nazirliyi Fransa senatının qərarı ilə razılaşmadığını, qərarın dövlət siyasəti ilə eynilik təşkil etmədiyini rəsmən bəyan etdi və Fransanın Azərbaycanla normal münasibətləri inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bildirdi;

- Türkiyə - Azərbaycan əməkdaşlığı, dostluğu və qardaşlığı özünün ən yüksək həddinə çatdı. Türkiyə Cənubi Qafqazda aparıcı mövqeyini sabitləşdirici amil olduğunu sübut etdi. 10 noyabr bəyanatına görə Türkiyə-Rusiya birgə monitorinqinin yaradılması və fəaliyyəti Rusiyanın sülhməramlılıq institutunun ənənəvi streotiplərini (Dnestryanı, Abxaziya, Sxinvali bölgələrindəki “funksiyalarını”) alt-üst etdi;

- Ermənistan məğlub tərəf olduğunu etiraf etdi. Qalib Azərbaycan tərəfi Rusiyanı Cənubi Qafqazdakı siyasətini “korekt etməyə” məcbur etdi;

- Qonşu dövlətlərin siyasi-iqtisadi inkişafı üçün yeni reallıqlar yaradıldı. Türkiyənin türk dünyası ilə əlaqələri, Azərbaycanla dəmiryolu, şose yolu bağlılığı üçün əlverişli şərait yarandı. Cənubi Qafqazda və bütün regionda təhlükəsizlik təmin edildi. Sosial, iqtisadi, etnomədəni inkişaf üçün şərait yarandı. Azərbaycan hərbi-siyasi, diplomatik yolla Cənubi Qafqazda öz gücünü reallaşdırdı. Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, Gürcüstan, istəsə Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələr üçün münbit zəmin formalaşdı.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 12-də ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan olan həmsədri Stefan Viskonti, ABŞ-dan olan həmsədri Endrü Şofer, Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Mixail Boçarnikov və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Anji Kaspşiklə görüşü zamanı demişdir: “Təəssüflər olsun ki, Minsk qrupu münaqişənin həllində

heç bir rol oynamayıb. Halbuki bunu etmək üçün Minsk qrupu 28 il ərzində müvafiq mandata sahib idi. Son görüşümüzdən uzun müddət keçib, bu, ötən il olub. Bu vaxt ərzində bir çox hadisələr baş verib. Birincisi, pandemiya bütün dünyada vəziyyəti tamamilə dəyişib. Bununla yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin həlli regionda vəziyyəti dəyişdirib. Hazırda regionda tamamilə yeni vəziyyət mövcuddur. Azərbaycan 30 ilə yaxın davam edən münafişəni həll etdi, buna güc yolu və siyasi vasitələrlə nail oldu... Mən son 17 il ərzində danışıqlarda iştirak etmişdim. Lakin müharibə zamanı dediyim kimi, Minsk qrupunun ideyalarla çıxış etmək və yaradıcı olmaq istiqamətində müəyyən fəaliyyəti olsa da, bunlar heç bir nəticə verməmişdir. Reallıq bundan ibarətdir” (14).

2021-ci il iyun ayının 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında tarixi bir sənəd - Şuşa Bəyannaməsi imzalandı. Qardaş ölkələrin həyatının bütün sahələrini əhatə edən bu sənədin imzalanması hər iki dövlətin bu günü və gələcəyi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu Bəyannamə bir millət iki dövlət olan qardaş xalqın yenilməz iradəsinin ifadəsi, dostları sevindirən, düşmənləri ciddi narahat edən qətiyyətinin təntənəsidir. Bu varislik əlaqəsi bu gün “Bir millət, iki dövlət” amalında birləşir.

Məlum olduğu kimi 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin arasında bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyanat imzalandı.

10 noyabr tarixli Bəyanatın imzalanması Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası deməkdir. Bəyanat uzun illər davam edən işğala son qoydu. Bəyanatın imzalanması ilə münafişənin hərbi mərhələsi başa çatdı. Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonları qan tökülmədən qaytarıldı. 44 günlük müharibə Azərbaycanın tam qələbəsi ilə nəticələndi. Düşmənin texnikası tam məhv edildi, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vuruldu. Ermənistan ordusu darmadağın edildi.

Rəsmi Bakını narahat edən məsələlərdən biri 10 noyabr razılaşmasının 4-cü bəndində nəzərdə tutulan erməni silahlı qüvvələrinin hələ də bölgədən çıxarılmamasıdır. Razılaşmaya görə, Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilməli idi.

Qarabağ iqtisadi rayonunda tanınmayan seperatçı hakimiyyət və onun dırnaqarası liderləri silahı yerə qoyaraq təslim olmaq əvəzinə yenə də xam xəyallara düşdülər. Üçtərəfli bəyanatın müddəalarının təmin olunması, Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərksilah edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan dinc əhali, habelə bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilər və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etdi.

Bundan əlavə 2023-cü ilin sentyabr ayının 19-u günün birinci yarısında Qarabağda dördü polis əməkdaşı, ikisi mülki şəxs olmaqla altı nəfər Xocavənddə eyni istiqamətdə mina partlaması nəticəsində həlak olduqdan sonra Azərbaycan dövləti bunu "terror aktı" adlandıraraq elə həmin gün hərbi əməliyyatlara başladı. 24 saat (23 saat 43 dəqiqə) çəkən antiterror əməliyyatları Qarabağdakı seperatçı hakimiyyətin təslim olmasından sonra dayandırıldı. Qarabağdakı tanınmayan hakimiyyət silahı yerə qoyaraq təslim olmağa və Azərbaycanın şərtləri altında Yevlax şəhərində görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Bundan sonra Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi birləşmələri, qeyri-qanuni erməni seperatçı silahlı dəstələri silahı yerə qoyur, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərksilah olunaraq ərazimizi tərk edirlər. Eyni zamanda rəsmi Bakı ilə Qarabağ ermənilərinin təmsilçiləri arasında təmaslar qurulmuş, tərəflər iki dəfə - Yevlax və Xocalıda görüşərək erməni sakinlərin Azərbaycan cəmiyyətinə reintegrasiyası ilə bağlı planları müzakirə ediblər.

Beləliklə, antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan dövləti öz ərazi bütövlüyünə nail oldu. Konstitusiyamızda göstəriləyi kimi demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika olan “Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir” (Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyası, 2009: 68). Qarabağ münaqişəsi tarixə qovuşdu. Bu gün şanlı Azərbaycan bayrağı işğaldan azad olunmuş bütün ərazilərimizdə dalğalanmaqdadı. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə tikinti abadlıq işləri aparılır, yeni-yeni yollar, kommunikasiya xətləri çəkilir. Qaçqın və məcburi köçkünlər 30 ildən sonra öz doğma el obasına qayıdırlar.

Nəticə

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi Rus işğalından sonra da mərhələlərlə davam etdirildi. Nəticədə ermənilərin sayı azərbaycanlıların sayından çox oldu və onlar Azərbaycan SSR-nin tərkibində muxtar vilayət statusu qazandı (7 iyul 1923-cü ildə yaradılmış - 26 noyabr 1991-ci ildə ləğv olunmuşdur). Halbuki azərbaycanlıların Ermənistanda və Gürcüstanda toplum olaraq yaşadıkları bölgələrə belə status verilməmişdi.

Keçmiş SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi baş verdi. Bu münaqişə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü və ərazi iddiası əsasında yarandı. Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi postsovet məkanında ən qanlı münaqişələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür. Ermənistan 1989-1993-cü illərdə hərbi təcavüz edərək Azərbaycan ərazilərini işğal etdi. Lakin Ermənistan beynəlxalq ictimaiyyəti aldadaraq iddia edirdi ki, guya münaqişəyə səbəb “Dağlıq Qarabağ xalqı”nın “öz müqəddəratını təyin etməsi” idi. Ermənistanın ərazi iddiası və hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi böyük tələfətlərə, bədbəxtliklərə səbəb olmuşdur. Münaqişə zamanı bir milyondan artıq azərbaycanlı öz yaşayış yerlərini tərk edib qaçqına və məcburi köçkünlərə çevrilmişdir. Bu qaçqınlardan qonşu dövlətlərə Rusiyaya, Türkiyəyə, hətta Avropa ölkələrinə köçənlər də var. İşğal dövründə Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talayaraq məhv edib, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələrini dağıdıb və bölgəyə ağır ekoloji ziyan vurub. “Demək olar ki, Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində işğalçılar mədəni irslə çox böyük müharibə aparıblar. Təbii ki, bu gün Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində maddi və mədəni irsimizin hansı vəziyyətdə olduğunu qeyd etmək son dərəcədə ağırlıdır. Belə bir əmlakın məhv edilməsi daha ciddi nəticələrə səbəb olur: tariximiz, ləyaqətimiz - bizi insan edən hər şey zərbələr altında qalır. Bir sözlə, Mİ-in məhv edilməsi bəşəriyyətimizə qəsd etməkdir” (Aqakışiyeva, 2022: 107).

İşğal dövründə Azərbaycan torpaqlarında yüz minlərlə minalar, partlayıcı maddələr basdırılıb. Ermənistan münaqişə dövründə Azərbaycana qarşı törətdiyi çoxsaylı müharibə cinayətlərinə, kütləvi qırğın və soyqırım aktlarına, terrorçuluq fəaliyyətinə, vandalizmə görə hüquqi müstəvidə məsuliyyətdən yayına bilməyəcək, Azərbaycana vurduğu böyük sosial-iqtisadi zərərə görə kompensasiya ödəməyə məcbur ediləcək.

Beləliklə, bütün postsovet məkanda “dondurulmuş” münaqişələr arasında yalnız Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanda iqtidar- xalq- ordu birliyi sayəsində, hərbi-siyasi, diplomatik yolla öz uğurlu həllini tapdı. Bu da nəticə etibarilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıq yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Orucov, Ə. (2012). Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt). Bakı: Avropa, 251 s.
2. Qurbanov, A. (2017). Qarabağ erməniləri. Müsəlman ermənilər. Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları. Etnosiyasi oçerklər. Bakı: Avropa, s.338-346.
3. Audrey, L. (1992). The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Hoover Institution Press Publication, 1st Edition. Avriil, 334 p.
4. Swietochowski, T. (1995). Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 289 p.
5. Karabakhskiyе armyane obyedinyayutsya protiv Armenii i zayavlyayut, chto etnicheski ne svyazany s yeye naseleniyem. <http://interfax.az/view/672053/11.05.2016>
6. Vaal, de, T. (2005). Cerniy sad. Armeniya i Azerbaydzhan mezhd u mirom i voynoy. Moskva: Tekst, 413 s.

7. Kuliyeu, Sh. (2008). Nagorno-Karabakhskiy konflikt: isteriya i sovremennoe sostoyanie. Tombov: Gramota, s.126-133.
8. Kuznechov, O. (2015). Istoriya transnatsionalnogo armyanskogo terrorizma v XX stoletyy. Baku: Izdatelskiy Dom Sharg-Garb, 418 s.
9. Yılmaz, R. (2006). Beynəlxalq terrorizm və erməni terrorizminin təhlili. Bakı, s.3-9.
10. Əskərov, R. (2011). Qarabağ münaqişəsi: reallıqlar və perspektivlər. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. X Elmi-əməli konfransın materialları toplusu. Bakı: Namiq Həbibbəyov mətbəəsi, s.184-188.
11. Dashdamirov, A. (2001). Ideologicheskoe aspekti karabakhskogo konflikta. Ideologicheskii problemi mezhdrukavkazskikh otnoshenniy. Baku, s.34-73.
12. Dağlıq Qarabağ və böyük dövlətlərin xarici siyasəti. (2018). yeni yolayrıcımı. Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üföqləri. Məqalələr toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, s.189-192.
13. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışı Azərbaycan qəzeti. № 39, 21 fevral 2017-ci il.
14. Prezident İlham Əliyev: "Təəssüflər olsun ki, Minsk qrupu münaqişənin həllində heç bir rol oynamayıb". https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Prezident-Ilham-Əliyev-Tessuflər-olsun-ki-Minsk-qrupu-munaqişənin-hellində-heç-bir-rol-oynamayıb-619410
15. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2009). Bakı: Qanun, 68 s.
16. Ağakışiyeva, T. (2022). Kulturniy genotsid sosedney Armenyy protiv materialinogo i kulturnogo nasledimya Azerbaydzhana. Şərq fəlsəfəsi problemləri beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 27. AMEA-Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, s.106-112.

Göndərilib: 07.10.2023

Qəbul edilib: 16.12.2023